

UOT 821.512.161

Günel Xıdırh

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

filmanpiriyev@mail.ru

AXISQA AŞIQ ƏDƏBİYYATINDA ERMƏNİ MÖVZUSU

Açar sözlər: *türk, sürgün, vətən, aşiq, erməni.*

Key words: *turkish, exile, homeland, ashug, armenian.*

Ключевые слова: *турок, изгнание, родина, ашуг, армянин.*

Axısqanın coğrafi mövqeyi və tarixi Axısqa türklərinin ermənilərlə qarşı-qarşıya gəlməsinə səbəb olmuş, yer-yurdlarını onlardan alan, onlara doğma vətəninə ağalığ etməyə çalışan ermənilər Axısqa aşıqlarının tənqid hədəfinə çevrilmişdir.

1828-ci ildə Axısqa paşalığının süqut etməsi bu ərazinin tarixi-ictimai şəraitini tamamilə dəyişir. Bu ərazidə Axalsıx (Axısqa) və Axılkələk uyezdləri təşkil olunur. Axısqa türkləri Osmanlı ərazisinə köçürülür, boş qalan əraziyə isə Osmanlıdan gələn ermənilər yerləşdirilir [4, s.16]. Beləliklə, ərazinin etnik-milli səciyyəsi dəyişdirilməyə çalışılır.

A.Hacılı yazır: “50 minlik Axısqa şəhərinin əhalisi işğaldan sonra 10-13 minə düşür...” [4, s.16]. Bu da ərazinin yerli əhalisinin buradan köçməyə məcbur olması ilə bağlıdır. Görünür, əraziyə köçürülən ermənilərin hesabına əhali sayı kifayət qədər artırıla bilməmiş, əvvəlki səviyyəyə çatmamışdır.

Axısqa türklərinin köçü və sürgünü bu dövrlə məhdudlaşmır. 1944-cü ildə onlar Türkünəstana göndərilir [4, s.21]. Axısqa türklərinin tarixində ən ağır hadisə kimi səciyyələndirilən bu faciədən sonra da 1828-ci ildəki hadisələr bir növ təkrarlanır. Axısqanın yerli əhalisinin yerinə ermənilər köçürülür. Hətta bu əraziyə köçürüləcək ermənilər üçün şərait yaradılır, bir çox güzəştlər edilir [4, s.23]. Bu hadisə zamanı 1828-ci ildən fərqli olaraq artıq ərazinin etnik tərkibi tam dəyişir, burada Axısqa türkləri, demək olar ki, qalmır.

Axısqa türklərinin köçürülməsi işində ermənilərin yaxından iştirak etdiyini də görürük: “1937-ci ildə Ömər Faiqin qətlinə fərman vermiş erməni Kobulov 1944-cü ilin oktyabrında Beriyaya beləbir müraciət göndərir ki, Özbəkistan nəzərdə tutulan 30.000 əvəzinə 50.000 nəfər qəbul etməyə hazırdır” [4, s.24]. Bu həm ermənilərin məkrli xasiyyəti, həm də bu əraziyə yiyələnmək istəyi ilə izah oluna bilər.

Axısqa aşığı yaradıcılığı və ümumiyyətlə folkloru onların yaşadığı faciələri özündə əks etdirən əsas qaynaqdır: “Axısqa türklərinin çağdaş folklor və ədəbiyyat nümunələri türk dünyasının faciəli günlərinin yadigarıdır, türk ruhunun əbədiliyinə böyük abidədir” [5, s.6]. Bu cəhətdən Axısqa türklərinin tarixinin öyrənilməsi üçün əsas mənbə də məhz Axısqa xalq ədəbiyyatıdır.

Axısqa türkləri vətənlərindənə qədər uzaqlaşsalar da, hansı ərazilərə köç və sürgün edilsələr də, doğma vətənlərini şifahi xalq yaradıcılığında yaşatmağa davam etmişlər: “Sürgündən sonra Orta Asiya, Qafqaz və Rusiyanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmış Axısqa türklərinin milli ruhunu, birliyini qoruyan, onları vətənə bağlayan əsas amil məhz xalq sənəti, folklordur” [5, s.6].

Axısqa aşığı ədəbiyyatı yalnız vətən həsrətini, vətənin ağrı acılarını deyil, onun başına gələn fəlakətlərə səbəb olanları da unutmamışdır. Xalqın başına gələn faciələrin günahkarları və onların insanlıqdan uzaq hərəkətləri burada əbədiləşdirilmişdir.

Başqa xalqlara qarşı dözümsüzlük nümayiş etdirən ermənilərin əməlləri Xəstə Hasanın “Dırqınada” şeirində öz əksini tapmışdır. A.Hacılı bu şeirin yazılma səbəbini Xəstə Hasanın “vaxtilə qaçqın və səfil erməniləri Axıl-kələkdəki Dırqına kəndindəürək genişliyi ilə qarşılımış, onlara yer vermiş, əvəzində şairin otlağına yiyələnmiş təzə qonşuların həyasız nankorluğuyla üzləşmiş” [3, s.9] olması ilə izah edir:

*Erməniyə yol açıldı,
Yuva saldı Dırqınada
Yerli getdi, yersiz qaldı,
Əcəb haldı Dırqınada. [3, s.9]*

Axısqa xalqının işğalından və ruslara tabe olmasından sonra bir çox Axısqa türkü Osmanlı dövlətinin ərazisinə köçmüş, bununla da ərazidə ermənilər möhkəmlənməyə başlamışdır.

*Adına deyillər Tigrən,
Üzündəkiətdən igrən,
Əlindəki dəmir dirgən
Çalhaçaldı Dırqınada. [3, s.9-10]*

Burada Xəstə Hasan ermənilərin zahiri görünüşü ilə xarakteri və zalım əməlləri arasında əlaqə görür.

*Çayırlarıdüz gördülər,
Özlərini yüz gördülər,
Xəstəni yalnız gördülər,
QalmaqaldıDırqınada,
Yersiz gəldi, yerli qaç. [3, s.10].*

Qeyd etdiyimiz kimi, Axısqada hakimiyyətin dəyişməsi yerli əhali olan Axısqa türklərinin köçməsi və ruslara arxalanan ermənilərin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Bu da Xəstə Hasanın “Yersiz gəldi, yerli qaç” misrasında çox qısa, lakonik və dəqiq şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

A.Ağbaba da Xəstə Hasanın bu şeirindən danışır və onun yazılmasına səbəb olan hadisəni daha geniş təsvir edir:

“Dırqınaya Türkiyədən ermənilərin köçürülməsini Xəstə Hasan sakit qarşılayır. Lakin aşığı bir gün görür ki, təzə qonşular onun ot sahəsini biçib otunu aparırlar. Aşığı ermənilərdən otu niyə biçdiklərini soruşduqda onlar aşığı hədələyib “sənə nə?” cavabını verirlər. Xəstə Hasan üzdənirəq qonşularının, xüsusilə Tiqranlı erməninin hərəkətlərindən bərk qəzəblənir və bu əhvalatdan sonra qonşu Lebis kəndinə köçür” [1, s.77]. Deməli, aşığın “Yersiz gəldi, yerli qaç” misrası yalnız buradakı ümumi ictimai vəziyyəti deyil, onun öz taleyini də ifadə edir. Hər zaman yaxşılığa yamanlıq edən ermənilər burada da öz əməllərindən qalmamışlar.

Axısqa aşığı mühitinin görkəmli nümayəndələrindən Molla Məhəmməd Axısqaanın ruslar tərəfindən işğalından sonra bu ərazidə ağalığa çalınan, buranı öz ərazisi hesab etməyə başlayan ermənilərin şərəfsiz hərəkətlərini, qəddarlığını “Camican” adlı şeirində ifşa edir:

*Xerolilər Osmannıya qaçarlar,
Ermanilər sədirlərə keçarlar,
Cami havlisində şarab içarlar
Nəgündən günlərə qaldın, camican. [3, s.9]*

Rusların Osmanlı dövlətinə qalib gəlməsi nəticəsində Axısqa işğal olunmuş, ruslara arxalanan ermənilər burada vəzifə sahibi olmuşlar. Hər dövrdə olduğu kimi XIX əsrdə də heç bir dinə hörmət bəsləməyən ermənilərin məsciddə şərab içməsi Molla Məhəmmədə ən çox təsir edən hadisələrdən olmuşdur. Özünü məzlum göstərməyə çalışıb, əlinə fürsət düşdükdə digər xalqlara zülm edən ermənilərin oxşar hərəkətlərini bu gün də görürük. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızdakı məscidlərin vəziyyəti buna əyani sübutdur.

*Ermanilər gəlür bunda tururlar,
İstikani bir-birinə vururlar,
Əzanın yerinə zəngi vururlar,
Oxunma zəzənlər, qaldın, camican. [3, s.9]*

İşğaldan sonra Axısqa torpağında əzanların susdurulmağa çalışmasını Molla Məhəmməd ürək ağrısı ilə qeyd edir.

*Ermanilər kəndi dinin taparlar,
İstikani bir-birindən qaparlar,
Mehrabın yerinə bir xaç tikarlar.
Nəgündən günlərə qaldın, camican.*

*Məraqimdən bənim başım ağarur,
Bozular mehrabın, cami tağılır,
Keşişgəlib bico-bico bağırur,
Nəgündən günlərə qaldın, camican. [4, s.20-21]*

Bu bənddə isə xristian ermənilərin müsəlmanların ibadət yerini öz dinlərinə uyğunlaşdırmağa çalışması qeyd olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər bu saxtakarlığı yalnız ibadət yerlərinə deyil, bir çox tarixi abidəyə də tətbiq etməyə çalışmışlar.

*Səfili bekar durub gəzməsin,
Ermənilər camiləri bozmasın,
Allah sənin işin hillə bəzəsin,
Xeyir olsun sənin işin, camican [4, s.21].*

Burada isə Molla Məhəmməd Səfili ermənilərin bu əməllərinə qarşı sakit dayanmamağı, mübarizə aparmağı tövsiyə edir.

İkram Çınar bu şeiri “bir məscid haqqında üçün ən gözəl şeirlərdən biri” adlandırır: “Ancaq bir məscid üçün yazılmış ən gözəl şeirlərdən biri Axısqaqanın işğalından sonra yaşanan erməni terroru haqqında, Səfili tərəfindən yazılan “Camican” adlı şeirdir” [2, s.315].

Aşıq Səfili yaradıcılığından bəhs edən G.Şəhriyar yazır: “Ümumiyyətlə ictimai mövzulara toxunan aşığın bütün yaradıcılığı boyu müharibə, erməni terroru, repressiya mövzusu izlənilir” [6, s.33]. Deməli, “Camican” aşığın bu mövzudakı yeganə şeiri deyil və bu şeir onun yaradıcılığının əsas mövzularından birinə həsr olunmuşdur.

Erməniləri tənqid hədəfinə çevirən aşıqlardan biri də Aşıq Şenlik olmuşdur. Bu cəhətdən onun aşağıdakı şeiri maraqlıdır:

*Mazarratdan fitnə, Nəmruddan asi,
Çingənədən azma, poşabozması,
Fikrində varüqba, qadıyığvası,
Din, islam düşməni xəyanət, molla [1, s.101].*

Burada birbaşa erməni adı çəkilmir, lakin “çingənədən azma”, “din, islam düşməni” kimi ifadələr, yaxud tənqid olunanın fitnəkarlığının, üsyankarlığının vurğulanması şeirin məhz ermənilərdən bəhs etdiyinə işarə edir. A.Ağbaba da şeirdə məhz “Moskvanın əlində oyuncağa çevrilən ermənilərin satqın və xəbis psixologiyasının” əks olunması fikrindədir [1, s.101].

Bu aşıq mühitində erməni zülmkarlığının ifşasına Çorlu Məhəmmədin (XXəsr) yaradıcılığında da təsadüf edirik. Bu cəhətdən onun “Talanmış” (1915) divanisi qeyd olunmalıdır [1, s.119]. Şeirdəki bir misra A.Ağbabanın diqqətini xüsususilə cəlb etmişdir: “Ermənidə bizlərdən bacalanmış” ifadəsi ilə Çorlu Məhəmməd düşmən qüvvələri düzgün qiymətləndirmədiyimizə, onu olduğundan zəif sandığımıza işarə etmişdir [1, s.120]. Bu fakt, həqiqətən də, türk tarixinə dair materiallarla təsdiqlənir. Vaxtilə türklərə tabe olan ermənilər əllərinə fürsət düşdükdə onlara ən ağır qəddarlığı göstərmişlər.

Erməni mövzusu yalnız müəllifi məlum olan aşıq şeirlərində deyil, həmçinin anonim xalq ədəbiyyatında da müşahidə olunur. Məsələn, “Ərdahan qırğını” ilə bağlı olan və “ağıt” da adlanan bir xalq şeirində aşağıdakı misraları görürük:

*Cami, məscid doldu şivən,
Qırdı xalqı Akop, İvan.
Onda quruldu bir divan,
Hanı zənginlər, Ərdahan?
Müsafir sevən Ərdahan [1, s.120-121].*

Şeirdən görünür ki, burada qırğınların səbəbi məhz ermənilər və ruslardır. Şeirdə “Akop” və “İvan” adları bu iki xalqın ən çox istifadə etdiyi şəxs adlarıdır və onların ümumi obrazını yaratmaq üçün istifadə olunmuşdur.

Əslən Qarsdan olan Aşıq Qəhrəman isə ermənilərin 1918-ci ildə qırğınlarından danışmışdır: “insanların necə dəhşətli əzablara məruz qaldıqlarını, amansız yağının qadına, körpəyə rəhm etmədən hamını məsciddə, mərəkdə diri-diri yandırdıqlarını gözyaşları içində qələmə alırdı” [1, s.117-118].

Aşıq Nəsib də ermənilərin cinayətlərini tənqid etmiş, xüsusən Ağbaba-Şörəyeldə, Axıska, Əsmincə, Axırkələk, Qocabəydə baş verən hadisələrdən danışmışdır [1, s.130]. Onun bu mövzudakı “Erməni” divanisi ermənilərin xislətindəki fitnəkarlığını əks etdirir:

*Yaranandan şeytan oldun,
Yalandı, sözün, erməni.
Elləri dərbədar saldın,
Tökülsün gözün erməni.*

*Qarışdırdı insanları,
Oğulun, qızın, erməni.
Zülüm etsin haqqın özü,
Qalmasın tozun, erməni [1, s. 215].*

Deməli, Aşıq Nəsim ermənilərin yalançılığını, qəddarlığını, insanlar arasında nifaq salmağını onların anadangəlmə xüsusiyyəti hesab edir.

Onun “Qaçaq Usuf” dastanı da bu cəhətdən seçilir. A.Ağbabanın da yazdığı kimi, “Qaçaq Usuf ictimai zülmə, ədalətsizliyə qarşı mübarizəni yalnız Ağbabada deyil, Qarsda, Borçalıda, Dağıstanda və digər yerlərdə aparır” [1, s. 213]. Burada da ermənilərin namərdliyi, satqınlığı öz əksini tapmış və onların milli psixologiyasının əlamətləri kimi təqdim olunmuşdur [1, s. 214]. Dastanda Usufun Kinkoradediyi sözlər bunu dəqiq ifadə edir:

*Çaqqalsan get hinəxəlvəti giriş,
Aslan ormanından gec deyil sürüş,
Kişilik kökündə varmı, başa düş,
Gəl vermə başını bada, erməni. [1, s. 214].*

Burada türklər aslana, ermənilər isə çaqqala bənzədilir. Onların kişilikdən uzaq olması, vəziyyət özləri üçün yaxşı olmadıqda meydandan qaçması vurğulanır.

Aşıq İsgəndər Ağbabalının yaradıcılığında da erməni zorakılığından bəhs edən şeirlər vardır [1, s.136].

Nümunələr göstərir ki, Axısqa aşiq mühitində ermənilərin əleyhinə yazılmış şeirlər, dastanlar vardır. Bunlarda ermənilərin hiyləbazlıq, zülmkarlıq, yalançılıq kimi sifətləri tənqid olunur. Onların fürsətdən istifadə etməsi, rüslərə gəldikləri ərazinin yerli əhalisinə zülm etməsi kəskin boyalarla ifşa olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağbaba, A.Ağbaba-Çıldıraşıqmühiti. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012, – 310 s.
2. Çınar, İ. Posoflu Âşık Zülalî ile Kobliyanlı Âşık Sefilî'nin şiirlerinde vurğuladığı dəyərlərin təhsil siyasəti baxımından incelenməsi, Sürgünün 75. Yılında Ahıska Türkleri Uluslararası Sempozyum Bildirileri İstanbul (16-17) Kasım 2019) Hasret Kokan Yurdumuz. İstanbul: Efe Akademi Yayınevi, 2020, s.305-317.

3. Hacı, A. Ahıska türkləri: inanc dünyası. Bakı: Mütərcim, – 2014, – 108 səh.
4. Hacı, A. Ahıska türklərinin sürgün folkloru. Bakı: Mütərcim, – 2014, – 100 səh.
5. Hacı, A. Axısçalı Aşıq Molla Məhəmməd Səfili. Bakı: Mütərcim, – 2014, – 84 s.
6. Şehriyar, G. Ahıskalı Aşıq Səfili: Hayatı və sənəti // Uluslararası Ahıska Türkləri Sempozyumu 11-13 Mayıs 2017 Erzincan Bildiriler Cilt 2. Erzincan: Erzincan Üniversitesi, – 2017, – s. 31-35.

Gunel Khidirli

Summary

Armenian theme in Akhiska ashug literature

Since 1928, after occupation of Ahıska by Russians many Armenians settled in this area and tried to dominate the local Akhıska Turks. These events affected the Meskhetian Turks. Representatives of the Meskhetian ashug environment criticized these actions of the Armenians in their works. In this regard, one of the most prominent representatives of the environment and one of the master ashugs, Khasta Hasan's "Dirgında", Ashik Shenli's "Molla", Molla Mohammad Safili's "Camican", Shorlu Mohammad's "Talayan", Ashig Nasib's "Armenian" and other poems can be mentioned. In these poems, the Armenians' conquest of the lands of the Akhıska Turks, insulting actions against mosques, lying and betrayal, cruelty against the Turks with simple and clear expressions, sharply reflected and criticized.

Гюнел Хыдырлы

Резюме

Армянская тема в ашугской литературе асхетинцев

С 1928 года, после оккупации Ахысги русскими, многие армяне поселились в этом районе и пытались подчинить себе местных асхетинских турок. Эти события коснулись асхетинских турок, и представители асхетинской ашугской среды в своих произведениях подвергли критике эти действия армян. В этой связи можно упомянуть стихотворения одного из виднейших представителей асхетинских турок и мастеров-ашугов, «Дыргынада» Хаста Хасана, «Молла» Ашуга Шенли, «Джамиджан» Моллы Мухаммеда Сафили, «Таланмыш» Чорлу Мухаммеда, «Армянин» Ашуга Насиба и другие. В этих стихотворениях простыми и точными выражениями передаются, резко отражаются и критикуются захват армянами земель асхетинских турок, их оскорбительные действия против мечетей, их ложь и предательство, их жестокость по отношению к туркам.

Rəyçi: f.e.d., prof. M.Allahmanlı
Redaksiyaya daxil olma: 12.08.2021
Təkrar işlənməyə göndərilmə: 28.07.2021
Çapa qəbul olunma: 02.09.2021